

18. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Густав Лебон ; пер. с фр. – Челябинск : Социум, 2010. – 379 с.
19. *McDougall W.* Introduction to Social Psychology / W. McDougall. – Methuen, Londres, 1908.
20. *McDougall W.* Psychology: The Study of Behavior / W. McDougall. – London : Williams and Norgate, 1912. – 266 p.
21. *Челпанов Г. И.* Социальная психология или “условные рефлексы”? / Г. И. Челпанов. – М. – Л., 1926.
22. Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства імені Шевченка // Етнографічний збірник. – Т. 1. – Львів, 1895.
23. *Ухач-Огорович Н. А.* Военная психология / Н. А. Ухач-Огорович. – К., 1911. – 283 с.
24. *Ухач-Огорович Н. А.* Психология толпы и армии / Н. А. Ухач-Огорович. – К., 1911. – 54 с.
25. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.

© Кальницька Ю. С.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Н. І. Кривоконь, м. Чернігів

Аналізуються методологічні засади психології соціальної роботи, її предметне поле і понятійно-категоріальний апарат. Розглядаються особливості та можливості формування комплексу соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи, а також значення й функції психології для цього виду діяльності.

Ключові слова: соціальна робота, скрутна життєва ситуація, клієнт, соціальний працівник, психологія соціальної роботи, соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи.

Анализируются методологические основы психологии социальной работы, ее предметное поле и понятийно-категориальный аппарат. Рассматриваются особенности и возможности формирования комплекса социально-психологического обеспечения социальной работы, а также значение и функции психологии для этого вида деятельности.

Ключевые слова: социальная работа, сложная жизненная ситуация, клиент, социальный работник, психология социальной работы, социально-психологическое обеспечение социальной работы.

The article is devoted to the analysis of methodological foundations of psychology of social work, its subject field, and conceptual and categorical apparatus. Peculiarities and possibilities of formation of a complex of socio-psychological support of social work as well as meaning and functions of psychology for this kind of activity are considered.

Key words: social work, difficult life situation, client, social worker, psychology of social work, socio-psychological support of social work.

Проблема. Соціальна робота як професійна діяльність спрямована передусім на досягнення позитивних змін у житті особи, яка з тих чи тих причин неспроможна самостійно справлятися з труднощами на життєвому шляху. Ці зміни повинні демонструвати ефективність процесу вирішення проблем клієнтів, а також вказувати можливі шляхи і можливості залагодження кризової ситуації. І для досягнення позитивних результатів у ході вирішення проблем важливо показувати напрям необхідних змін, доводити їх доцільність, іноді й безпосередньо допомагати людям долати їхні труднощі чи задовольняти потреби, а також спрямовувати активність клієнтів на усунення власних негараздів шляхом коригування життєвої ситуації.

Спонування до змін неможливе без цілеспрямованого впливу на особистість як учасника соціальних відносин. Ідеться про те, що в практиці соціальної роботи фахівцям досить часто доводиться надавати допомогу не тільки безпосередньо самій людині, а й залучати найближче оточення клієнта, представників його референтних груп, значимих осіб тощо.

Важливо також враховувати і те, що суб'єкт-суб'єктні стосунки між клієнтами і соціальними працівниками потребують високого рівня психологічної компетенції останніх. Зважаючи на пріоритетність упровадження адресного підходу в процесі надання соціальних послуг і соціального захисту, стає очевидною актуальність розвитку системи психологічних знань, що сприяють забезпеченню діяльності у сфері соціальної роботи.

Зауважимо, що на сьогодні в Україні цілісна ґрунтовна концепція психології соціальної роботи ще не розроблена, принаймні в літературі щодо цього питання представлено напрацювання переважно зарубіжних авторів [1–6] або ж міркування про деякі особливості застосування психологічних знань щодо окремих категорій клієнтів чи щодо вирішення якоїсь групи проблем [3–7; 8]. Усе це пояснює *актуальність, теоретичну і практичну значимість* розвитку методологічних положень, що стосуються соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи.

Мета статті: запропонувати до розгляду деякі міркування щодо особливостей та проблем формування методологічних засад психології соціальної роботи, визначення її предметного поля, понятійно-категоріального апарату, змісту соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи як виду діяльності.

Психологія соціальної роботи як наука і навчальна дисципліна розвивається в межах соціальної психології, яка, за влучним висловом

В. В. Москаленко, “стає мисленневою парадигмою сучасної системи гуманітарних наук” [9, с. 20].

З огляду на позицію авторів навчального посібника “Основи практичної психології” структура практичної психології “визначається основними сферами її застосування в суспільстві” [10, с. 35], а тому психологія соціальної роботи як діяльності, спрямованої на вирішення та пом’якшення проблем особистості, тісно пов’язана з прикладними психологічними науками.

Більше того, у літературі натрапляємо навіть на окремий термін, який підкреслює первинність психологічної складової соціальної діяльності: “психосоціальна робота”. Приміром, у деяких джерелах вона означається як “один із напрямків соціальної служби по виявленню та вивченню негативного впливу психотравмівних чинників і здійснюється на різних рівнях: соціальному, сомато-психічному, міжособистісному, включаючи сімейні, виробничі, сексуальні, національні конфлікти” [2, с. 6]. Слід також зазначити, що психологію соціальної роботи можна розглядати і в аспекті психології праці (під кутом зору характеристики психологічних особливостей даного виду діяльності), і з позицій психології особистості (якщо йдеться про індивідуальний рівень соціальної роботи), і як складову девіантології та ін.

Незважаючи на різноманітність підходів щодо розуміння місця і ролі психології соціальної роботи в системі психологічних знань, розвиток цієї галузі наразі зумовлений як загальними тенденціями гуманізації соціальних відносин сучасного суспільства, зростанням уваги до конкретної особистості, з одного боку, так і впровадженням системи соціальної роботи та надання соціальних послуг, що базується на індивідуальному (адресному) підході, з другого. Однак такий інтегрований характер самої соціальної роботи і психології соціальної роботи породжує певні труднощі методологічного характеру, що стосуються формулювання основних принципів науки та визначення її об’єкта і предмета дослідження.

Щоб краще усвідомити місце і роль психологічних знань у системі соціальної роботи та окреслити її методологічні проблеми, спробуємо охарактеризувати основні функції, які виконує психологічна наука щодо цього виду діяльності.

У найбільш загальному вигляді дослідники виділяють теоретичну (наукову) і прикладну (методологічну) функції психології [11; 12]. У першому випадку йдеться про застосування психологічних теорій у психосоціальній роботі з клієнтами, зокрема для пояснення причин поведінки клієнтів (наприклад, акцентуованої, девіантної), пошуку чинників, що зумовлюють появу тієї чи іншої проблематики людини на життєвому шляху, вивчення особливостей взаємодії особистості з оточенням тощо. Прикладна ж функція полягає в застосуванні психо-

логічно орієнтованих методів у практиці соціальної роботи, на основі яких будуються певні моделі діяльності соціальних працівників.

Окрім такого підходу, існують і більш конкретизовані погляди на можливість психології щодо соціальної роботи. Так, деякі автори [3, с. 80], окрім теоретичної і методологічної, виокремлюють пояснювальну, діагностичну, проєктивну, прогностичну, терапевтичну функції психології в соціальній роботі. Ідеться про можливість тлумачити ті чи ті явища соціальної дійсності, виявляти та означувати проблеми, з якими звертаються клієнти, складати для отримувачів допомоги прогнози щодо розвитку ситуації, використовувати різноманітні психогігієнічні і психотерапевтичні процедури тощо.

Погоджуючись із вищезазначеними підходами в цілому, ми пропонуємо виділяти психологічні функції в соціальній роботі згідно з логікою *процесу соціального втручання*: фахівець діагностує наявність проблем клієнта (діагностична функція), пояснює йому суть цих проблем (пояснювальна, консультативна функція) та описує можливі перспективи розвитку проблематики зі змінами і без (прогностична функція), допомагає у плануванні подальших дій щодо подолання скрутної ситуації, нормалізації соціалізації та/або ресоціалізації (соціалізаційна функція, що перш за все передбачає сприяння формуванню нового соціального досвіду особистості), надає психологічну підтримку (соціально-терапевтична функція), активізує клієнта та спонукає його до самостійних рішень та дій (функція наснаження), створює умови для унеможливлення та профілактики розвитку в подальшому таких труднощів (профілактична функція).

Зазначені функції психології в соціальній роботі виступають чинниками, що визначають особливості побудови системи методологічних принципів цієї галузі. Система принципів будь-якої науки є підґрунтям для отримання знань у межах конкретної дисципліни та вибору способів і методів пізнання дійсності. Власне, перелік методологічних принципів психології соціальної роботи, на нашу думку, повинен базуватися на основних методологічних положеннях соціальної і практичної психології, з одного боку, а також теорії соціальної роботи, з другого.

Психологія соціальної роботи ставить за мету науково пояснити особливості соціалізації і причини розвитку проблем особистості, а також запропонувати оптимальні дії соціальних працівників і соціальних служб щодо налагодження професійної взаємодії, досягнення позитивних змін і покращення життєвої ситуації отримувачів соціальних послуг і допомоги. Отож *основними методологічними принципами психології соціальної роботи як науки є такі:*

- принцип єдності теорії і практики, праксеологічні засади психології соціальної роботи;

- принцип розвитку, що передбачає розгляд особистості і її життєвого шляху в динаміці, у контексті змін з гуманістичних позицій;
- принцип цілісного, системного підходу, який дає змогу аналізувати особистість як біопсихосоціальну систему в усій сукупності її зв'язків, відносин, рівнів;
- принцип позитивності як основа формування наснажувального ставлення до життя;
- принцип зумовленості, який передбачає врахування дії багатьох чинників, які стосуються процесу і результату соціальної роботи та ін.

Зауважимо, що ми звернули увагу на ті принципи, які, на наш погляд, є визначальними з погляду організації психосоціальної роботи як науки і професійної діяльності. Цей перелік може бути доповнений і розширений.

В аспекті методології науки важливо також виокремити об'єкт і предмет психології соціальної роботи.

З огляду на логіку процесу соціальної роботи і соціально-психологічні характеристики цього виду діяльності пропонуємо *об'єктом* психології соціальної роботи вважати соціально-психологічні особливості основних об'єктів і суб'єктів соціальної роботи (клієнтів, соціальних працівників, волонтерів та різноманітних соціальних служб), або ж у більш загальному вигляді – соціально-психологічні особливості соціальної роботи як професійної діяльності.

Щодо предметного поля даної галузі знань, то як *предмет* психології соціальної роботи можна розглядати соціально-психологічне забезпечення всіх складових цього виду діяльності, серед яких робота з клієнтом/клієнтами чи з їх групами, організація діяльності соціальних працівників (соціальна служба як група, як організація, як об'єкт управління), соціальний працівник і його особистісні та професійні проблеми, особливості професійної взаємодії в системі “соціальний працівник – клієнт”. Інакше кажучи, предметом психології соціальної роботи може бути соціально-психологічне забезпечення процесу і результату професійної взаємодії в широкому розумінні цього поняття.

Дамо деякі пояснення. Професійну взаємодію у групі професій “людина – людина, людські спільноти, соціальні системи” переважна більшість дослідників розглядає з позицій “професійної / психологічної / комунікативної / міжособистісної компетентності працівника; рівня розвитку його комунікативних умінь, психологічної готовності фахівця до комунікативної діяльності, особливостей організації процесу комунікації” [4, с. 67]. Що ж до соціальної роботи, то ми підтримуємо визначення професійної інтеракції в соціальній роботі, запропоноване Т. І. Силою: “Заснований на професійних знаннях, уміннях та цінностях процес комунікативної суб'єкт-суб'єктної взаємодії між соціальним працівником і клієнтом, у результаті якого створюються умови для позитивних змін у соціальній ситуації клієнта, наснаження та спонукання до активних дій

по вирішенню клієнтом своїх проблем, тобто створюються умови його ресоціалізації” [там само, с. 109].

Вважаємо, що поняття професійної взаємодії в соціальній роботі досить вдало висвітлює суть цього виду діяльності, його цілей і засобів їх досягнення. Зазначимо також, що соціально-психологічне забезпечення професійної взаємодії в соціальній роботі зумовлюється її особливостями об’єктів і суб’єктів соціальної роботи, і характером розвитку їхніх “стосунків”, і впливом зовнішніх соціальних, економічних та психологічних чинників, котрі визначають розвиток життєвих ситуацій та проблем людей тощо. А тому можна стверджувати, що вивчення психології соціальної роботи, а також розвиток її теоретико-методологічного апарату дасть змогу фахівцям соціальної сфери професійно, дієво вирішувати поставлені завдання щодо поліпшення життєвої ситуації клієнтів, досягнення позитивних змін та налагодження оптимальних стосунків з усіма учасниками соціальної роботи.

Соціально-психологічне забезпечення професійної діяльності як поняття в науковій літературі сьогодні найчастіше використовують у контексті педагогічної, освітньої та управлінської діяльності [13; 14], в умовах бойових дій та військовій підготовці, надзвичайних ситуаціях [15; 16], у спорті [14]. Наприклад, на думку російських дослідників, соціально-психологічне забезпечення діяльності менеджера є системою психолого-педагогічних заходів, спрямованих на формування цілісного феномена професійної майстерності керівника. Ця система психологічно орієнтована на вивчення і розвиток професійної компетенції менеджера, насамперед підвищення ефективності його діяльності [14]. Вітчизняні дослідники, зокрема М. С. Корольчук і В. М. Крайнюк, розглядають соціально-психологічне забезпечення як “комплекс заходів і засобів впливу на психіку особи та створення сприятливих соціальних умов з метою формування, підтримки та відновлення оптимальної працездатності фахівця в повсякденних та екстремальних умовах” [15, с. 7]. Основними завданнями соціально-психологічного забезпечення професійної діяльності, на думку цих дослідників, є: психологічна діагностика динаміки працездатності фахівців; розроблення та вибір нових ефективних методів підтримки й відновлення психічних функцій особи; вивчення специфіки умов професійної діяльності, впливу умов праці на психічний стан і працездатність фахівців; ефективна та безпечна діяльність, подовження професійного довголіття, покращення фізичного і психічного здоров’я.

Коли йдеться про психологічне забезпечення соціальної роботи, варто зауважити, що чітко розробленої її концепції та системи поки що немає. Однак хочемо запропонувати деякі міркування щодо характеристики соціально-психологічного забезпечення в контексті сучасної соціальної роботи.

Передусім важливо визнати на державному рівні, що соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи поряд із правовим, економічним, фінансовим, організаційним та іншими видами забезпечення є основним компонентом даного виду діяльності. За радянських часів установи соціального захисту займалися переважно розподілом державних допомог, пенсій, пільг і наданням певних соціальних послуг базового рівня. Працювали там в основному фахівці з юридичною або економічною освітою. Наявність же соціальних проблем у дітей та молоді з ідеологічних міркувань взагалі не визнавалася. На сьогодні, коли активно впроваджуються принципи адресності та індивідуального підходу, брак соціально-психологічних знань у спеціалістів значно знижує ефективність надання соціальних послуг окремим категоріям громадян і дієвість соціальної роботи. Тому визнання значимості соціально-психологічного забезпечення дало б змогу оптимізувати соціальну роботу, зорієнтувати суспільство на більш гуманне ставлення до соціально незахищених осіб, а також сприяло б реальному впровадженню адресного підходу, який передбачає врахування конкретних життєвих обставин конкретних людей. Крім того, розроблені концепція і модель соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи повинні охоплювати не тільки професійну діяльність та вплив соціальних працівників, а й проблеми особистості клієнта, його життєву ситуацію та соціальне оточення, реалізацію потреб особи, можливості її самовираження, умови формування та зміст соціального досвіду.

У період соціально-економічної і фінансової кризи в Україні помітно загострилися соціально-психологічні проблеми особистості, яка за таких обставин відчувається особливо незахищеною. Загалом спостерігаються негативні прояви на рівні конкретної особистості, соціальних груп, інституцій та суспільства в цілому. Наслідком цього є значне збільшення чисельності тих, хто потребує допомоги соціальних служб, а отже, діяльність організацій, що надають соціальні послуги, має бути більш ефективною. Одним із шляхів оптимізації надання соціальних послуг є отримання науково обґрунтованих даних про причини, чинники і наслідки виникнення проблем у процесі розвитку особистості, через які вона стає неспроможною самостійно вирішувати соціалізаційні завдання. Особливо це стосується роботи на індивідуальному рівні, оскільки основним принципом соціальної допомоги на сьогодні є *адресність*. Соціальні ж працівники, які з огляду на свої посадові обов'язки виступають посередниками між державою та громадянами, можуть стати тими медіаторами, котрі допоможуть людині використати особистісний ресурс та можливості громади (найближчого соціуму) для подолання труднощів. Ось чому впровадження такого підходу дало б змогу не лише покращити якість життя і підвищити життєвий рівень людей (за рахунок надання адресної допомоги та осо-

бистої підтримки), а й створило б умови для формування довіри до соціальних інституцій держави, що також сприяло б зняттю соціальної напруженості і підвищенню престижності соціальної роботи як чинника врегулювання соціальних відносин.

Наразі зазначимо, що соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи можна розглядати як психологічно орієнтовану діяльність, що має на меті створення оптимальних умов для професійної взаємодії у соціальній роботі. Концепція соціально-психологічного забезпечення повинна спиратися на сучасні теоретичні підходи і передовий практичний досвід та охоплювати систему заходів і методів налагодження взаємодії з людьми, що перебувають у скрутних життєвих обставинах, а також спеціально розроблену концепцію психології менеджменту самих соціальних служб.

Отже, ідеться про створення сучасної і такої, що відповідає реаліям сьогодення, методології соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи і розроблення на її основі моделі діяльності соціальних працівників та відповідних служб. Важливу роль у цьому процесі має відігравати визначення основних понять і категорій, що складатимуть методологічну основу психології соціальної роботи. Очевидно, до їх переліку повинні увійти поняття, що характеризують принаймні три основних рівні соціально-психологічної реальності: 1) особистість у структурі соціальних відносин (причому та особистість, що перебуває в скрутних життєвих обставинах або має ризик потрапити в такі обставини); 2) малі групи і колективи (йдеться про групи клієнтів, групи взаємодопомоги, соціальні служби як організації тощо); 3) великі соціальні групи (до яких можна віднести, приміром, людей похилого віку, безробітних, малозабезпечених громадян та ін). Також важливою складовою понятійно-категоріального апарату психології соціальної роботи мають стати поняття, що характеризують процес соціалізації особистості взагалі та у скрутній ситуації зокрема, включаючи поняття соціальної реабілітації, адаптації, інтеграції, ресоціалізації. Не можна також залишити поза увагою поняття, що стосуються аналізу життєвого шляху особистості, її досвіду, життєвих подій, життєвих криз тощо. Також у методологічній системі повинні бути представлені поняття і категорії, що стосуються особливостей спілкування в соціальній роботі: його складових, сторін, професійної взаємодії, стигматизації, комунікації та ін.

Висновки. Отже, психологія соціальної роботи є досить молодою інтегрувальною галуззю знань, що перебуває на стадії розвитку. Наразі відбувається формування і поповнення її методологічних принципів, понятійно-категоріального апарату, відпрацьовуються теорії, методи і технології. Ця галузь вивчає закономірності розвитку та соціалізації особистості, яка перебуває у складних життєвих обставинах, особливості її взаємодії з різними групами та суспільством у цілому. Важливою складовою психології соціальної роботи має стати вивчення соціально-

психологічних характеристик соціальних служб і соціальних працівників, а також розроблення способів їх ефективного функціонування.

Формування методологічної бази психології соціальної роботи є актуальним і перспективним напрямом дослідження.

Література

1. *Абрамова Г. С.* Практическая психология : учеб. для вузов / Г. С. Абрамова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Академ. проект, 2000. – 512 с.
2. *Беззубик К. В.* Содержание и методика психосоциальной работы в системе социальной работы : учеб. пособ. / К. В. Беззубик ; под ред. Е. А. Сигиды. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 168 с.
3. *Основы социальной работы : учебник / отв. ред. П. Д. Павленок.* – М. : ИНФРА-М, 1997. – 368 с.
4. *Сила Т. І.* Соціально-психологічні соосбливості професійної інтеракції у соціальній роботі : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Т. І. Сила. – К., 2007. – 241 с.
5. *Фирсов М. В.* Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / М. В. Фирсов, Б. Ю. Шапиро. – М. : Академия, 2002. – 192 с.
6. *Herbert M.* Psychology for social workers / M. Herbert. – London : BPS (in association with Macmillan), 1998. – 213 p.
7. *Психология социальной работы / О. Н. Александрова, О. Н. Боголюбова, Н. Л. Васильева и др. ; под общ. ред. М. А. Гулиной.* – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.
8. *Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонові.* – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 256 с.
9. *Москаленко В. В.* Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 688 с.
10. *Основы практической психологии : навч. посіб. / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.* – К. : Либідь, 1999. – 533 с.
11. *Социальная работа / под общ. ред. В. И. Курбатова.* – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 576 с. – (Серия: “Учебники, учебные пособия”).
12. *Фирсов М. В.* Теория социальной работы : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. / М. В. Фирсов, Е. Г. Студёнова. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 432 с.
13. *Максименко С. Д.* Психология личности : підручник / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К. : КММ, 2007. – 296 с.
14. *Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Г. С. Никифоров, М. А. Дмитриева, Л. Н. Корнева ; под ред. Г. С. Никифорова.* – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1991. – 152 с.
15. *Корольчук М. С.* Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
16. *Стасюк В. В.* Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : 19.00.05 / Стасюк Василь Васильович. – К., 2005. – 34 с.